

Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

*Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς χιλιετηρίδος
τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ρώσων*

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Οἱ ἀνὰ τὸν κόσμον καὶ κυρίως οἱ ἐν τῇ Σοβιετικῇ Ἐνώσει λαμπροὶ ἑορτασμοὶ τῆς χιλιετηρίδος τοῦ βαπτίσματος τῶν Ρώσων δίδουν ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ φέρωμεν εἰς τὸν νοῦν μας πλείστας πτυχὰς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ τῆς Θεολογίας τῶν Ὁρθοδόξων Ρώσων. Μία τῶν λαμπροτέρων πτυχῶν τούτων εἶναι ἡ κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας καλλιέργεια ὑπὸ τῶν Ρώσων τῆς Λειτουργικῆς ἐπιστήμης, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάπτυξις εἶναι συνηρημένη καὶ εὐθέως ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀνθισιν τῆς λαμπρᾶς λατρευτικῆς παραδόσεως τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ παράδοσις αὕτη ἀνάγεται εἰς αὐτοὺς τοὺς χρόνους τοῦ ὁμαδικοῦ βαπτίσματος τῶν Ρώσων, κατὰ τοὺς ὁποίους οὗτοι ὑπέστησαν τὴν ἄμεσον εἰς τὸν λατρευτικὸν τομέα ἐπίδρασιν τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐδέχοντο τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς βυζαντινῆς λατρείας, ἥτις δι' ἐνεργειῶν τῶν μαθητῶν τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου μετεδίδετο οὐ μόνον εἰς τὰς ἐν ἀγίῳ Ὁρεὶ μονὰς τοῦ Ζωγράφου καὶ τοῦ Χιλανδαρίου, ἀλλὰ καὶ εἰς πάσας τὰς σλαβικὰς περιοχὰς μέχρι τῆς περιοχῆς τοῦ Κιέβου¹, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἤδη τὰς ἀρχὰς τοῦ ια' αἰῶνος ὑπῆρχε θαλερὰ λειτουργικὴ κίνησις². Τὰ εἰς τὴν Κυρίλλειον γραφὴν παλαιοσλαβικά λειτουργικὰ βιβλία ἤδη τὰς ἀρχὰς τοῦ ια' αἰῶνος διαδίδονται ἐξ Ὀχρίδος καὶ Βουλγαρίας εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ Κιέβου, μεταφραζόμενα ἐκ νέου ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἢ ἀντιγραφόμενα ὑπὸ μετα-

1. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Τὸ ἔργον τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς, ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 123-124. Τοῦ αὐτοῦ, Μαθήματα Λειτουργικῆς, τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 353.

2. P. Duthilleul, L'Évangélisation des Slaves—Cyrille et Méthode, Paris-Tournai (Βέλγιον)—New York-Rome 1963, σ. 187. Franz Grivec, Konstantin und Method Lehrer der Slaven, Wiesbaden 1960, σ. 155.

φραστῶν ἢ ἀντιγραφέων, τοὺς ὁποίους ἐστρατολόγησεν ὁ ἐν Κιέβῳ πρίγκιψ Γιαροσλάβος³. Αἱ νεώτεραι ἱστοριοφιλολογικαὶ ἔρευναι ἔχουν ἀνακαλύψει πολλὰς μαρτυρίας τῆς βουλγαρορωσικῆς συνεργασίας εἰς τὸν τομέα τῆς διὰ δόσεως τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προερχομένων βυζαντινῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἅτινα μετεφράσθησαν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς εἰς τὴν σλαβικὴν. Ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Novgorod ἄξια μνείας εἶναι μετ' ὀλίγον τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ostromir⁴, τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Vladimir⁵ κ.ἄ.

Ἡ οὕτως ἀρξαμένη λειτουργικὴ ἐν Ρωσίᾳ κίνησις ὑπὸ τὴν συνεχῇ ἐπίδρασιν τῆς ἐλληνορθοδόξου παραδόσεως ὠδήγησεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θαυμασίας ἰδιοτύπου ρωσικῆς λατρευτικῆς ζωῆς, ἥτις συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ ἀκόμη καὶ ἐν ἡμέραις χαλεπαῖς καὶ ἀντιξόοις. Γράφοντες πρὸ ἐτῶν ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τῶν ἐν τῇ Σοβιετικῇ Ἐνώσει ρώσων πιστῶν εἰς τὴν λειτουργικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, εἵχομεν σημειῶσαι τὰ ἐξῆς: α' Ἐμείναμεν ἐκστατικοὶ ἐνώπιον τῆς εὐλαβείας τῶν πυκνῶν ἐκκλησιασμάτων, τὰ ὅποια κυριολεκτικῶς ἐπὶ ὥρας ὁλοκλήρους μὲ ὑπομονὴν καὶ ὅλως ἀγογγύστως συνωστίζονται ἐντὸς τῶν ἱερῶν ναῶν εἰς κατάστασιν ἱερᾶς ἐξάρσεως μὲ πρόσωπα ἐξαῦλωμένα, μὲ ὕμνατα πλήρη δακρύων καὶ ἐστραμμένα πρὸς τὸν οὐρανὸν ἢ πρὸς μίαν ἀγίαν εἰκόνα ἢ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ λειτουργοῦ, μὲ τὰ χεῖλη ἄλλοτε ψιθυρίζοντα λόγους προσευχῆς καὶ ἄλλοτε ἐκσιπῶντα εἰς πανδήμους θριαμβευτικὰς ψαλμωδίας, αἱ ὅποια μένουν ἀλησμόνητοι καὶ ἀντηχοῦν ἰσοβίως εἰς τὰ ὦτα τοῦ ξένου ἐπισκέπτου. "Ὅταν ἰδίως οἱ ἐκκλησιαζόμενοι μὲ θαυμάσιον συγχρονισμόν καὶ ρυθμὸν ψάλλουν ὅλοι μαζὶ τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως ἢ τὴν Κυριακὴν προσευχὴν ἢ τοὺς Χαιρετισμούς, τότε ἡ ψαλμωδία τῶν μεταβάλλεται εἰς νικητήριον παιᾶνα καὶ ἄσμα θριάμβου»⁶. Ἀληθῶς ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῶν Ρώσων εἶναι «ἡ ζωτικὴ δύναμις καὶ ἐντελέχεια, ἥτις ἐμψυχώνει τὴν Ρωσικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς καὶ ὁλόκληρον τὴν Ὀρθοδοξίαν»⁷.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐξηγεῖται διατὶ —σὺν τῇ καθ' ὅλου ἀναπτύξει τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους— ἐγνώρισεν ἰδιαιτέραν ἀνθησιν ἢ ὑπὸ τῶν Ρώσων καλλιέργεια τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν, αἵτινες συμβάλλονται εἰς τὴν προβολὴν τῆς αὐτοσυνειδησίας τῶν Ὀρθοδόξων. Βεβαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν σπουδῶν τούτων καὶ εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ πλούτου τῆς ρωσικῆς —ὡς καὶ τῆς καθ' ὅλου ὀρθοδόξου— λειτουργικῆς βι-

3. P. Duthilleul, ἐνθ' ἄνωτ.

4. St. Kulbakin, *Le vieux slave*, 1929, σ. 29 ἐξ.

5. N. Koroliva, *Un témoin du plus ancien manuscrit cyrillique: L' Euchologe du kniaz Vladimir le Grand*, ἐν «*Échos d' Orient*», 159 (1940), σ. 342-346.

6. Εὐαγγέλιου Δ. Θεοδώρου, Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 19-20.

7. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 21.

βλιογραφίας συνετέλεσαν και εξωτερικοί παράγοντες, οἱοι εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς μεθοδολογίας τῆς ἑτεροδόξου Λειτουργικῆς ἐπιστήμης, ὡς καὶ ἡ ὥθησις εἰδικώτερον ἐκ τῶν εἰς τὴν Ὁρθόδοξον καὶ τὴν καθ' ὅλου Ἀνατολικὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἀναφερομένων ἀναριθμῶν ἑτεροδόξων λειτουργικῶν μελετῶν καὶ δημοσιευμάτων ἢ ἐκδόσεων τοῦ πηγαίου λειτουργικοῦ ὕλικου, διὰ τῶν ὁποίων ἐστράφη ἡ προσοχὴ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου καὶ ἐπομένως καὶ αὐτῶν τῶν Ὁρθοδόξων εἰς τοὺς θησαυροὺς τῆς λειτουργικῆς των παραδόσεως. Κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις εἶναι σημαντικὴ καὶ ἡ διὰ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως δοθεῖσα ὥθησις πρὸς ἐξέτασιν ἢ προβολὴν τοῦ πλούτου, τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν μορφῶν τῆς Ὁρθοδόξου λατρείας⁸.

Ἐκ τῶν ἀναριθμῶν λειτουργικῶν ἔργων, ἅτινα ἐγράφησαν ὑπὸ Ρώσων θεολόγων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19 αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ ἐξῆς⁹:

1. Veniamin (Crasnopievon), ἀρχιεπ., Νέος πῖναξ ἡ μυστικὴ ἐξήγησις τοῦ ἱεροῦ ναοῦ, τῆς λειτουργίας καὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν καὶ πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν (ῥωσ.), Μόσχα 1803· ἐκδ. 8η, ἀγ. Πετροῦπολις 1870. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἐν τῷ ὁποίῳ χρησιμοποιοῦνται εὐρέως τὰ ἔργα τοῦ (Ψευδο) Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ἐξηγεῖ τὸ μυστικὸν νόημα τῆς θείας λατρείας καὶ τῶν μετ' αὐτῆς συνδεομένων ἀντικειμένων.

2. Ivan Dmitriewskij (†1829), καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας, Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας, Μόσχα 1804. Τὸ ἔργον ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως. Βραδύτερον ἐκυκλοφόρησεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ μυστικὴ ἐξήγησις τῆς θ. Λειτουργίας» (ῥωσ.), ἀγ. Πετροῦ-

8. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Μαθήματα Λειτουργικῆς, τεῦχος Α', σελ. 63-83, 112-114.

9. Τὰ πλεῖστα τῶν στοιχείων περὶ τῶν παλαιότερων ῥωσικῶν λειτουργικῶν ἔργων ἠντλήθησαν ἐκ τῶν ἔργων: Vasile Mitrofanovič, Liturgica Bisericei Orthodoxe, συμπληρωθεῖσα καὶ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Teodor Tarnavschii καὶ Nectarie Nicole Cotlarcius, Cernauti (Ρουμανία) 1929. Lazar Mirkovitsch, Ὁρθόδοξος Λειτουργικὴ ἢ Ἐπιστήμη τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (κατὰ τὴν Λειτουργικὴν τῶν ρουμάνων Vasile καὶ Teodor Tarnavschii) (σερβιστί), α' ἐκδ. 1919, β' ἐκδ. Βεογραδ 1965. Τὰ ἐκ τῶν ἔργων τούτων στοιχεῖα συνεπληρώθησαν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς παρούσης μελέτης, ὅστις ἐπὶ πλέον παραθέτει καὶ νεώτερα στοιχεῖα, ἀφορῶντα εἰς τὴν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις συμβολὴν τῶν ῥώσων εἰς τὴν λειτουργικὴν ἐπιστήμην. Ὁφείλονται θερμαὶ εὐχαριστίαι πρὸς τοὺς κατὰ τὸ παρελθὸν βοηθήσαντας εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν στοιχείων τούτων, ἥτοι πρὸς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Πρεβέζης κ. Μελέτιον (Καλαμαράν), τὸν Καθηγητὴν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Βελιγραδίου κ. Stojan Goschewitsch, τὸν πτυχιούχον τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου κ. Bratan Valentin καὶ τὸν οὐγγρον πτυχιούχον τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Λένινγκραντ κ. Josef Kalota.

πολις 1884. Ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ θυσιῶν γενικῶς καὶ τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας εἰδικώτερον· περὶ τῆς ἐξελέξεως τῆς Θ. Λειτουργίας καὶ περὶ τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν λειτουργιῶν τῆς Ὁρθ. Ἐκκλησίας· περὶ τοῦ ἱ. ναοῦ, τῶν ἀμφίων καὶ ἱ. σκευῶν καὶ περὶ τοῦ νοήματος τῆς Θ. Λειτουργίας ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς, δογματικῆς καὶ μυστικῆς.

3. Andrei Muraviev, Ἐπιστολαὶ περὶ τῆς θείας λατρείας τῆς Ἀνατολικῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1836· ἔκδ. 10η, Κίεβον 1873· μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ Edw. Muralt εἰς γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Briefe über den Gottesdienst der morgenländischen Kirche» (Leipzig, 1838). Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀγρυπνίας, περὶ τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Ἀναστάσεως, περὶ τῆς τελεσιουργίας τῶν μυστηρίων, περὶ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καὶ περὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας. Τῷ 1883 ἐξεδόθη ἐν Μόσχᾳ συμπλήρωσις τοῦ ἔργου τοῦ Muraviev ὑπὸ τὸν τίτλον «Συμπλήρωσις τῶν ἐπιστολῶν περὶ τῆς θείας λατρείας τῆς Ἀνατολικῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας» (ρωσ.).

4. S. Debol'ski, πρωθιερέως, Ἡ εἰς τὴν θείαν λατρείαν ἐκφραζομένη μέριμνα (φροντίς) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου ἢ ἐξήγησις τῶν ἱεροτελεστιῶν, τῶν ἀξιωμάτων, τῶν μυστηρίων καὶ τῆς θείας Λειτουργίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1843 (1850, 1896). Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ὀγκῶδες ἔργον ἔχει ἀξιόλογον ὕλην, ὅπερ κατατάσσεται ὡς ἐξῆς: Μετὰ τὴν λίαν ἐνδιαφέρουσαν εἰσαγωγὴν, ἥτις ἐξετάζει ἀφ' ἐνὸς τὴν ἔννοιαν, ὀργάνωσιν καὶ τὸ σωτηριολογικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου τὰς ἐκ τῆς Βίβλου καὶ τῆς Ἱ. Παραδόσεως προϋποθέσεις τῆς λατρείας, τρίτον τὴν εὐσίαν καὶ τὸ νόημα τῆς λατρείας, τέταρτον τὸ περιεχόμενον αὐτῆς καὶ πέμπτον τοὺς ὅρους τῆς λατρευτικῆς πράξεως καὶ ἐνεργείας, ἀκολουθοῦν τὰ πέντε κεφάλαια, ὧν ἡ κατὰ τάξιν ἀντιστοιχεῖ εἰς τὰ στάδια τῆς βιολογικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς, ὡς καὶ εἰς τὴν εἰδικὴν κλῆσιν τῶν Χριστιανῶν. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 73-121) ἐξετάζει τὴν φροντίδα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τοὺς εἰσερχομένους εἰς τοὺς κόλπους της (τὰς εὐχὰς τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου, τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ, ὡς καὶ μεθ' ἡμέρας τεσσαράκοντα ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, τὰς τελετὰς τῆς κατηχήσεως καὶ τὰ μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος, Χρίσματος καὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας). Τὸ δευτέρον κεφάλαιον (σ. 125-305) ἀναφέρεται εἰς τὴν μέριμναν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῶν εὐρισκομένων ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς (τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Μετανοίας - παροχὴ τῆς Θ. Κοινωνίας - ἐκκλησιαστικαὶ εὐχαὶ - τὸ κήρυγμα ὡς μέρος τῆς λατρείας). Τὸ τρίτον μέρος (σ. 306-444) ἐξετάζει τὴν εἰδικὴν φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν τέκνων αὐτῆς ἀναλόγως πρὸς τὴν κλῆσιν αὐτῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ Πολιτείᾳ (ἐκκλησιαστικαὶ ἀκολουθίαι διὰ τοὺς ἄρχοντας - φροντίς διὰ τὸν ἱ. κλῆρον· χειροτονίαι, χειροθεσίαι, λειτουργήματα, ἁμφιά - φροντίς διὰ τὴν

οικογένειαν: ἀκολουθία τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου - ἀκολουθία διὰ τοὺς μοναχοὺς). Τὸ τέταρτον κεφάλαιον (σ. 445-508) ὁμιλεῖ περὶ τῆς φροντίδος τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν εὐλάβειαν καὶ τὸν ἀγιασμόν τῶν πιστῶν (ἀγιασμός λειτουργικῶν τόπων καὶ ἀντικειμένων - ἀγιασμός οἰκῶν - εὐχαὶ εἰς ἀνάγκας τῶν πιστῶν). Τὸ πέμπτον κεφάλαιον (σ. 509-528) ἐξετάζει τὰς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τῶν ἀσθενῶν, ἐτοιμοθανάτων καὶ τεθνεώτων (εὐχὰς δι' ἀσθενεῖς - τελεσιουργίαν τοῦ μυστηρίου τοῦ εὐχελαίου - κηδείαν - μνημόσυνα).

5. Daniil Smolodovits, καθηγητοῦ καὶ πρωτοπρεσβυτέρου, Λειτουργικὴ ἢ Ἐπιστήμη τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔκδ. 2α, (ρωσ.), Κίεβον 1861. Τὸ ἔργον —μετὰ τὴν Εἰσαγωγὴν, ἣτις ἐξετάζει τὴν σχέσιν τῆς Λειτουργικῆς πρὸς τοὺς λοιποὺς θεολογικοὺς κλάδους, ὡς καὶ τὴν ἔννοιαν, τὸν σκοπὸν καὶ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς—, παρουσιάζει ἐν μὲν τῷ Α' μέρει τὴν Γενικὴν Λειτουργικὴν, ἥτοι τὴν ἐξέτασιν τῶν γενικῶν ἀρχῶν, θεμελιωδῶν μορφῶν, στοιχείων καὶ προϋποθέσεων τῆς καθ' ὅλου Ὁρθοδόξου λατρείας, ἐν δὲ τῷ Β' μέρει τὴν Εἰδικὴν Λειτουργικὴν, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἱεράς τελετὰς (τόσον τὰς καθ' ἡμέραν, ὅσον καὶ τὰς εἰς ὠρισμένας περιστάσεις).

6. Konstantin Nikolski, ἱερέως, Βοήθημα διὰ τὴν μελέτην τῶν διατάξεων τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1862 (γ' ἔκδ. 1874, δ' ἔκδ. 1888, ζ' ἔκδ. 1907).

7. Petr Lebedev, καθηγητοῦ τοῦ Θεολογικοῦ Σεμιναρίου τῆς Μόσχας, Ἐπιστήμη τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), Μόσχα 1881. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξετάζει εὐσυνόπτως, ἀλλὰ κατ' αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν τρόπον, πᾶν ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Λειτουργικὴν.

8. Gavriil, ἀρχιμανδρίτου, Ἐγχειρίδιον Λειτουργικῆς ἢ Ἐπιστήμης τῆς Ὁρθοδόξου Θείας Λατρείας (ρωσ.), Tver 1886.

9. Epifanii Nestorovskij, ἱερέως, Λειτουργικὴ ἢ Ἐπιστήμη τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), Μέρος Α', Kursk 1895. Μέρος Β', Kursk 1900. Β' ἔκδ., ἀγ. Πετρούπολις 1905¹⁰.

10. Ἐκτὸς τῶν μεγάλων αὐτῶν λειτουργικῶν ἔργων¹¹, ἐγράφησαν ὑπὸ πολλῶν ἄλλων ἕτερα μικρότερα βιβλία Λειτουργικῆς. Δειγματοληπτικῶς θὰ ἠδύνατό τις νὰ μνημονεύσῃ τὰ ἔργα τῶν A. Tsernaiev¹², G. Chi-

10. V. Mitrofanovici, μν. ξ., σ. 56 ἐξ.

11. Ἐνθ' ἀνωτ. Πρβλ. L. Mirkovitsch, μν. ξ., σ. 39-41.

12. A. Tsernaiev, Λεπτομερὴς συστηματικὴ ὑπόδειξις λειτουργικῆς συνθέσεως ἢ Ἐπιστήμης τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), Χάρκοβον 1859.

trov¹³, L. Petrov¹⁴, Th. Chorosunov¹⁵, D. Sokolov¹⁶, Ermogen (ἐπισκόπου)¹⁷ καὶ I. Alchimovits¹⁸.

11. Λειτουργικὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν καὶ ἐν τῷ εὐρύτατα διαδοθέντι βιβλίῳ, ὅπερ φέρει τὸν τίτλον «Περὶ τῶν καθηκόντων τῶν πρεσβυτέρων τῶν ἐνοριῶν» (ρῶσ.)¹⁹, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ πρωθιερέως E. Poro v²⁰ καὶ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Kiril²¹.

12. Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων ἔργων, ἅτινα ἐκτενέστερον ἢ συνοπτικώτερον ἀναφέρονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς Λειτουργικῆς, δεόν νὰ μνημονευθοῦν καὶ τὰ σπουδαιότερα τῶν ἔργων τῶν ρώσων συγγραφέων, ἅτινα διαπραγματεύονται ἐπὶ μέρους πτυχὰς ἢ ὠρισμένα ζητήματα τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας.

13. Περὶ τῆς καθ' ὅλου θεολογίας λατρείας καὶ περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας, εἰδικῶς ἔγραψαν παλαιότερον, πρὸς τοῖς ἄλλοις, οἱ I. Rojdenstvenski²², V. Vladislavlev²³, V. Netsiaiev²⁴, I. Beliustin²⁵, Arsenii (μητροπολίτης)²⁶, Vissarion

13. G. Chitrov, Διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῆς Θείας Λατρείας ἢ Λειτουργικῆς (ρῶσ.), Tamrov 1869.

14. L. Petrov, Λειτουργικὴ ἢ Διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῆς Θείας λατρείας (ρῶσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1872.

15. Th. Chorosunov, Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Λειτουργικὴ, ἀγ. Πετρούπολις 1877.

16. D. Sokolov, Ἡ περὶ Θ. Λατρείας διδασκαλία τῆς Ὁρθ. Ἐκκλησίας (ρῶσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1885. Τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ G. Morosow εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Darstellung des Gottesdienstes der Orthodox-Katholischen Kirche von D. Sokolov», Berlin 1893.

17. Ermogen (ἐπισκόπου), Λειτουργικὴ ἢ ἡ περὶ τῆς Θ. Λατρείας διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρῶσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1884.

18. I. Alchimovits, Λειτουργικὴ (ρῶσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1891.

19. Ἐκδ. 1η, 1792. Ἐκδ. 26η, Μόσχα 1861. Τὸ ἔργον μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Teologia pastorală sau datorintele pre otilor», Buda 1817 καὶ Sibiu 1857.

20. E. Poro v (πρωθιερέως), Ἐπιστολὴ περὶ τῆς Ποιμαντικῆς Θεολογίας (ρῶσ.), Parm 1874.

21. Kiril (ἀρχιμανδρίτου), Ποιμαντικὴ Θεολογία (ρῶσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1853.

22. I. Rojdenstvenski, Ἑρμηνεία τῆς Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (ρῶσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1860.

23. V. Vladislavlev, Ἑρμηνεία τῆς Θ. Λατρείας εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν (Κυριακῆς, ἀγρυπνίας καὶ Θ. Λειτουργίας) (ρῶσ.), 2 μέρη, Tver 1876.

24. V. Netsiaiev, Ἑρμηνεία τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου (ρῶσ.), Μόσχα 1884.

25. I. Beliustin, Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Θ. Λατρείας (ρῶσ.), 2 μέρη, ἀγ. Πετρούπολις 1897.

26. Arsenii (μητροπολίτου), Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας (ρῶσ.), ἐκδ. 2α, Κίεβον 1879.

(ἐπίσκοπος)²⁷ καὶ N. Temnomirov²⁸.

14. Περὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς καὶ προτεσταντικῆς λατρείας ἔγραψεν ὁ πρωτοπρεσβύτερος T. Seredinski²⁹, ἐνῶ περὶ τῆς παλαιᾶς χριστιανικῆς λατρείας ποιοῦνται λόγον τὰ ἔργα τῶν Th. Smirnov³⁰ καὶ N. Odintsov³¹.

15. Περὶ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας εἰδικῶς ἔγραψαν οἱ A. Th. Choinatski³², A. Jelobovski³³, A. Almazov³⁴ καὶ Ermogen (ἐπίσκοπος)³⁵.

16. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν λειτουργικὸν ἔτος, ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας εἶναι τὸ σχετικὸν ἔργον τοῦ G. Debolski³⁶. Ἐνταῦθα μνημνεύτεον καὶ τὸ περὶ Τριωδίου ἔργον τοῦ J. Karabinow³⁷.

17. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς καθ' ὅλου Ὁρθοδόξου Λειτουργικῆς συνεβάλοντο σημαντικῶς καὶ αἱ ὑπὸ ρώσων ἐπιστημόνων ἐκδόσεις παλαιῶν λειτουργικῶν κειμένων. Οὕτως ἄξια ἰδιαίτερας μνείας εἶναι τὰ ἐξῆς ἔργα: «Συλλογὴ παλαιῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν λειτουργικῶν ἐν μεταφράσει εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν» (ρωσ.), 5 τόμοι, ἐκδ. τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιοδικοῦ «Χριστιανικὸν ἀνάγνωσμα» (Christianskoe Tstienie), ἀγ. Πετροῦπολις 1874-1878. A. Petrovski, Ἀποστολικαὶ λειτουργίαι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκ-

27. Vissarion (ἐπίσκοπος), Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν, ἐκδ. 4η, ἀγ. Πετροῦπολις 1895.

28. N. Temnomirov, Ἡ περὶ Θείας Λατρείας διδασκαλίη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), ἀγ. Πετροῦπολις 1904.

29. T. Seredinski, Περὶ τῆς Θείας Λατρείας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας (ρωσ.), μέρη 1-4, ἀγ. Πετροῦπολις 1849-1856. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ δημοσίη λατρεία τῶν Προτεσταντῶν (ρωσ.), Riga 1889.

30. Th. Smirnov, Ἡ Χριστιανικὴ Θ. Λατρεία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀποστόλων μέχρι τοῦ 8' αἰῶνος (ρωσ.), Κίεβον 1879.

31. N. Odintsov, Τάξις δημοσίης καὶ ἀτομικῆς Θ. Λατρείας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρωσίᾳ μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος (ρωσ.), ἀγ. Πετροῦπολις 1881.

32. A. Th. Choinatski, Πρακτικὸς ὁδηγὸς διὰ τοὺς ἱερούς λειτουργοὺς περὶ τῆς τελέσεως τῶν ἁγίων μυστηρίων (ρωσ.), Μόσχα 1882.

33. A. Jelobovski, Σύντομος ἐξήγησις τῶν ἐπτὰ μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ (ρωσ.), ἀγ. Πετροῦπολις 1900.

34. A. Almazov, Ἱστορίη τῆς τελεσιουργίας τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος (ρωσ.), Kasan 1885.

35. Ermogen (ἐπίσκοπος), Περὶ τῶν ἁγίων μυστηρίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), 2α ἐκδ., ἀγ. Πετροῦπολις 1904.

36. G. Debolski, Ἡμέραι τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ἀνατολικῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. 1-2, ἀγ. Πετροῦπολις 1840, ἐκδ. 9η, ἀγ. Πετροῦπολις 1894.

37. J. Karabinow, Τὸ Τριῶδιον τῆς νηστείας. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ διαγράμματος, τοῦ καταρτίσμου, τῆς συντάξεως καὶ τῶν σλαβωνικῶν περιόδων (ρωσ.), ἀγ. Πετροῦπολις 1910.

κλησίας. Λειτουργία ἀποστόλου Ἰακώβου, Θαδδαίου, Μάριος καὶ ἁγ. Μάρκου (ρωσ.), ἁγ. Πετρούπολις 1897.

18. Ὡς πρωτοποριακὴ εἶτα δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ περιγραφὴ παλαιῶν λειτουργικῶν χειρογράφων καὶ κωδικῶν ὑπὸ ρώσων ἐπιστημόνων. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀξιόλογα εἶναι ἐν πρώτοις τὰ ἔργα: N. Krasnoseltsev, Πληροφορίαι περὶ λειτουργικῶν τινῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ μετὰ σημειώσεων περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἰδιοτυπίας τῶν ἀκολουθιῶν (ρωσ.), Kasan 1885 (Βραδύτερον τὸ ἔργον τοῦτο ἐκυκλοφόρησεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Στοιχεῖα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τελεσιουργίας τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, Kasan 1889). P. Petrov, Περιγραφὴ χειρογράφων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου (ρωσ.), Κίεβον 1875.

Σημαντικώτατον ὑπῆρξε τὸ πλεῖστα ἑλληνικὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα περιλαβὼν καὶ τὰ μέγιστα συμβαλλόμενον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὀρθοδόξων λειτουργικῶν σπουδῶν ἔργον τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου Aleksej Dmitriewskij «Περιγραφὴ λειτουργικῶν χειρογράφων» (Opisanie liturgitseskich rukopisej), τόμ. I, Τυπικά, Κίεβον 1895· τόμ. II, Εὐχολόγια, Κίεβον 1901· τόμ. III, Τυπικά, Πετρούπολις 1917 (Φωτοτυπικὴ ἔκδοσις τῶν τριῶν τόμων ἐγένετο ἐν Hildersheim 1965)³⁸. Τὸ ἔργον τοῦτο ποικιλοτρόπως ἔχει χρησιμοποιηθῇ καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων λειτουργιολόγων.

19. Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Τυπικοῦ γραφέντων ρωσικῶν ἔργων μνημονεύομεν τὰ ἔργα τῶν I. Mansvetov³⁹, V. Nikolaievskij⁴⁰, N. F. Krasnoseltsev⁴¹, A. Svirilen⁴², V. Rosanov⁴³, P. Natsaev⁴⁴ καὶ S. Bulgakow⁴⁵.

38. Ἔτερα ἀξιόλογα ἔργα τοῦ A. Dmitriewskij εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὰ ἐξῆς: Ἡ Θεία Λατρεία τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας τὸν 16ον αἰῶνα (ρωσ.), Kasan 1884. Ἡ Θεία Λατρεία τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, 1908 ἐξ. Τὸ Εὐχολόγιον τοῦ Σεραπίωνος Θμουέως, ἐν τῇ σειρᾷ «Μελέται τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου» (ρωσ.), 1894, II, σ. 212-274.

39. I. Mansvetov, Ἐκκλησιαστικὸν τυπικὸν (ρωσ.), Μόσχα 1885.

40. V. Nikolaievskij, Ἐξηγήσεις τοῦ τυπικοῦ τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Χριστιανικῆς Ἑλληνορωσικῆς Ἐκκλησίας (ρωσ.), ἁγ. Πετρούπολις 1885.

41. N. F. Krasnoseltsev, Τὸ Τυπικὸν τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως τὸν 9ον αἰῶνα (ρωσ.), Ὁδησσὸς 1892.

42. A. Svirilen, Ἐκκλησιαστικὸν τυπικὸν μετὰ συντόμου ἐξηγήσεως τῆς Θείας Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), Μόσχα 1894.

43. V. Rosanov, Λειτουργικὸν Τυπικὸν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ρωσ.), Μόσχα 1902.

44. P. Natsaev, Πρακτικὸν ἐγχειρίδιον διὰ ἱερεῖς (ρωσ.), ἁγ. Πετρούπολις 1903.

45. S. Bulgakow, Ἐπιτραπέζιον βιβλίον (βοήθημα) δι' ἐκκλησιαστικούς λειτουργοὺς (ρωσ.), Κίεβον 1913.

20. Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς καλλιέργειας τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν ἐτέθησαν καὶ πλεῖστα ρωσικὰ ἔργα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν βοηθητικὸν διὰ τὴν Λειτουργικὴν ἐπιστημονικὸν κλάδον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Τοιαῦτα ἔργα εἶναι λ.χ. τὰ τῶν I. Vitrinski⁴⁶, A. Ladinski⁴⁷ καὶ P. Lasskarev⁴⁸.

21. Περὶ τῆς χριστιανικῆς τέχνης ὡς θεραπαινίδος τῆς ὀρθοδόξου λατρείας γίνεται λόγος ἐν τοῖς ρωσικοῖς λειτουργικοῖς ἔργοις. Ἐκτὸς τούτων εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ εἰδικὰ ἔργα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην⁴⁹. Οὕτω περὶ τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔγραψαν οἱ I. V. Pokrovski⁵⁰, B. Mansurov⁵¹, N. Kondakov⁵², καὶ A. Parland⁵³. Εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφικὴν ἀναφέρονται τὰ ἔργα τῶν Christofor (ἀρχιμανδρίτου)⁵⁴, E. Ridin⁵⁵, V. Uspenski⁵⁶, A. I. Uspenski⁵⁷, N. V. Pokrovski⁵⁸, N. Kondakov⁵⁹ καὶ P. Muratov⁶⁰.

46. I. Vitrinski, Μνημεῖα τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἢ Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογία (ρωσ.), τόμ. 1-4, ἀγ. Πετρούπολις 1829-1844.

47. A. Ladinski, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχαιολογία (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1873.

48. P. Lasskarev, Ἐκκλησιαστικο-ἀρχαιολογικαὶ μελέται (ρωσ.), Κίεβον 1898.

49. Κρίνομεν σκόπιμον νὰ μνημονεύσωμεν τὰ ἔργα ταῦτα, δοθέντος ὅτι τὰ πλεῖστα τούτων δὲν ἀναφέρονται παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ τῶν εἰδικῶν ἐλληνικῶν ἐγχειριδίων ἢ μονογραφιῶν.

50. I. R. Pokrovski, Προέλευσις τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς βασιλικῆς (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1890.

51. B. Mansurov, Ἡ βασιλικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλὴμ (ρωσ.), Μόσχα 1885.

52. N. Kondakov, Βυζαντινοὶ ναοὶ καὶ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ρωσ.), Ὁδησσὸς 1887.

53. A. Parland, Ναοὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1890.

54. Christofor (ἀρχιμανδρίτου), Ἀρχαία χριστιανικὴ εἰκονογραφία (ρωσ.), Μόσχα 1887. Τοῦ αὐτοῦ, Διδασκαλία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Κ. ἢ. Ἰ. Χ. (ρωσ.), Μόσχα 1885.

55. E. Ridin, Μωσαϊκὰ τῶν ναῶν τῆς Ραβέννης (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1896.

56. V. Uspenski, Μελέται περὶ τῆς ἱστορίας τῆς εἰκονογραφίας (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1899.

57. A. I. Uspenski, Ἀρχαῖαι εἰκόνες ἐκ διαφόρων ναῶν καὶ ἰδιωτικῶν συλλογῶν (ρωσ.), Μόσχα 1905. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰκονογραφικὸν πρωτότυπον (ρωσ.), Μόσχα 1903. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς εἰκονογραφίας (ρωσ.), Μόσχα 1902.

58. N. V. Pokrovski, Μελέται τῶν μνημείων τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας καὶ τέχνης (ρωσ.), ἀγ. Πετρούπολις 1900. Τοῦ αὐτοῦ, Τοιχογραφίαι τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ ρωσικῶν ναῶν (ρωσ.), Μόσχα 1890.

59. N. P. Kondakov, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης, θεωρουμένης εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων (ρωσ.), τόμ. 1-2, 1876· μετάφρ. ὑπὸ τοῦ Tra-

Εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν, ὕμνογραφίαν καὶ μουσικὴν ἀναφέρονται, ἐξ ἄλλου, πολλὰ ρωσικὰ ἔργα, οἷα εἶναι τὰ τῶν Filaret (ἀρχιεπισκόπου τοῦ Τσερνίγοβ)⁶¹, I. Florinski⁶², D. Razumovski⁶³, J. Arnold⁶⁴, N. Potulov⁶⁵, I. Vosniesenski⁶⁶ καὶ V. Metalov⁶⁷.

22. Οὐ μόνον διὰ τὴν Ὁρθόδοξον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καθ' ὅλου Λειτουργικὴν ἐπιστήμην τεραστίαν σημασίαν ἔχουν ὡσαύτως τὰ λειτουργικὰ ἔργα τοῦ Alexej Petrowitsch Maltzew (1854-1915)⁶⁸, ὅστις ἐχρημάτισε

vinski εἰς τὴν γαλλικὴν, συνεπληρώθη τῷ 1886 καὶ 1891. Τοῦ αὐτοῦ, Μνημεῖα τῆς χριστιανικῆς τέχνης εἰς τὸ ὄρος Ἄθως (ρωσ.), 1903. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰκονογραφία τοῦ Χριστοῦ (ρωσ.), ἀγ. Πετροῦπολις 1905. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, τόμ. 1-2, 1914-1915. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ρωσικὴ εἰκὼν, τόμ. 1-4 (1ος καὶ 2ος τόμος γερμανιστί, 3ος καὶ 4ος τόμος ρωσιστί), Πράγα 1928-1933. Τοῦ αὐτοῦ, The Russian Icon, Oxford 1927. Πλεονα περὶ τοῦ Kondakov ἰδὲ ἐν G. N. Vernadsky, Biographie et Bibliographie de Kondakov, ἐν Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Πράγα 1926. C. Carletti, Kondakov, ἐν Enciclopedia Cattolica, τόμ. 7, Βατικανόν, σ. 735. Ἰδὲ καὶ Θρ. καὶ Ἠθ. Ἑγκυκλ., τόμ. 7 (1965), σ. 788-789.

60. P. P. Muratov, Παλαιορωσικὴ εἰκονογραφία... (ρωσ.), Μόσχα 1914. Τοῦ αὐτοῦ, L'ancienne peinture russe, Roma-Praha 1925. Τοῦ αὐτοῦ, Les icones russes, Paris 1927.

61. Filaret Gumilevsky (ἀρχιεπ. Tsernigov), Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔσματος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας (ρωσ.), μέρη 1-3, ἀγ. Πετροῦπολις 1860· β' ἔκδ. Tsernigov 1864.

62. J. Florinski, Ἱστορία τῆς λατρευτικῆς ὕμνωδίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (ρωσ.), Κίεβον 1880.

63. D. Razumovski, Ἑκκλησιαστικὸν ἔσμα ἐν Ρωσίᾳ. Δοκίμιον ἱστοριο-τεχνικῆς ἐκθέσεως: I. Λατρευτικὸν ἔσμα τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. II. Περὶ τοῦ μελωδικοῦ ἔσματος τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνορωσικῆς Ἐκκλησίας. III. Ἑκκλησιαστικὸν ἔσμα ἐν Ρωσίᾳ (ρωσ.), Μόσχα 1867.

64. J. Arnold, Ἱστορία τοῦ ὁρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ ἔσματος γενικῶς κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἐλλήνων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων (ρωσ.), Μόσχα 1880.

65. N. Potulov, Ἑγχειρίδιον μελέτης τοῦ ἀρχαίου λατρευτικοῦ ὕμνου (ρωσ.), Μόσχα 1884.

66. J. Vosniesenski, Περὶ τοῦ ἔσματος τῶν Ὁρθοδόξων Ἑκκλησιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐξ ἀρχῆς μέχρι τῶν νέων χρόνων (ρωσ.), μέρη 1-2, Kostroma 1896.

67. V. M. Metalov, Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τοῦ ὁρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ ἔσματος τῆς Ρωσίας (ρωσ.), Μόσχα 1896, 31900.

68. Περὶ τοῦ A. P. Maltzew ἰδὲ ἐν τοῖς ἐξῆς: S. Poloshensky, Golos Prawoslawija (= Ὁρθόδοξος Φωνή), 2-4 (Berlin 1954), σ. 23-29. D. Schaefers, Alexej Petrowitsch Maltzew, ἐν Lexikon für Theologie und Kirche, τόμ. 6 (1961), στ. 1337-1338. B. Schultzes, A. P. Maltzew, ἐν Enciclopedia Cattolica, τόμ. VII, Βατικανόν, σ. 1932, Θρησκ. καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλ. τόμ. 8, Ἀθήναι 1966, στ. 542-543.

καθηγητῆς τῆς ἱερατικῆς σχολῆς τῆς Πετρούπολεως καὶ μετὰ ταῦτα πρωθιερεὺς τῆς ἐν Βερολίνῳ ρωσικῆς πρεσβείας. Τῇ βοηθείᾳ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθείσης ἀδελφότητος τοῦ ἁγίου Βλαδιμήρου ἀνῆγειρεν ὁρθοδόξους ναοὺς ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐξέδωκε μετὰ λίαν ἐπιμελημένης γερμανικῆς μεταφράσεως τὰ πλεῖστα τῶν σλαβονικῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, διορθῶν συχνάκις τὸ κείμενον διὰ χρήσεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου. Αἱ ἐκδόσεις αὗται συνοδεύονται ὑπὸ ἀξιολόγων εἰσαγωγῶν ἢ ὑπομνημάτων, διὰ τῶν ὁποίων παρέχονται ἐξηγήσεις ἢ στοιχεῖα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν λειτουργικῶν⁶⁹.

23. Κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἡ Λειτουργικὴ ἐκαλλιεργήθη ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Ἀκαδημαῖς Μόσχας καὶ Λένινγκραντ ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τῆς Λειτουργικῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἔστωσαν ὡς παραδείγματα οἱ καθηγηταὶ N. D. Uspenskij (Λένινγκραντ)⁷⁰, A. Gorigievski (Μόσχα-Ζαγκόρσκ), A. Ostapov (Μόσχα-Ζαγκόρσκ)⁷¹.

69. Τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐν Γερμανίᾳ ἐκδοθέντων ἔργων τοῦ A. P. Maltzew εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Die göttlichen Liturgien unserer hl. Väter Johannes Chrysostomus. Basilius des Grossen und Gregorius Dialogos. Deutsch und slawisch unter Berücksichtigung der griechischen Urtexte von Alexios Maltzew, Berlin 1890. 2) Die Nachtwache oder Abend- und Morgengottesdienst der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Deutsch und slawisch unter Berücksichtigung der griechischen Urtexte von A. Maltzew, Berlin 1892. 3) Die Liturgien der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes unter Berücksichtigung des bischöflichen Ritus nebst einer vergleichenden Betrachtung der hauptsächlichsten übrigen Liturgien des Orients und Occidents von A. Maltzew, Berlin 1894. 4) Bitt-, Dank- und Weihe-Gottesdienste der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Deutsch und slawisch von A. Maltzew, Berlin 1897. 5) Begräbnis-Ritus und einige spezielle und alterthümliche Gottesdienste der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Deutsch und slawisch von A. Maltzew, Berlin 1896. 6) Die Sakramente der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Deutsch und slawisch von A. Maltzew, Berlin 1898. 7) Fasten- und Blumen-Triodion nebst den Sonntagsliedern des Oktoichos der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Deutsch und slawisch unter Berücksichtigung der griechischen Urtexte von A. Maltzew, Berlin 1899. 8) Menologion der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes: I Teil, Sept.-Febr. II. Teil, März-August. Deutsch und slawisch unter Berücksichtigung der griechischen Urtexte von A. Maltzew, Berlin 1900-1901. 9) Liturgikon (Slushebnik) — Die Liturgien der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes unter Berücksichtigung des bischöflichen Ritus von A. Maltzew, Berlin 1902. 10) Oktoichos oder Parakletike der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes I-II. Deutsch und slawisch unter Berücksichtigung der griechischen Urtexte von A. Maltzew, Berlin 1903-1904.

70. Ὁ N. D. Uspenskij ἔγραψε τὸ ἀξιολόγον ἔργον: Drevnerusskoe pevesckoe iskusstvo (Μόσχα 1965).

71. Ἰδὲ μετέας αὐτῶν ἐν τοῖς περιοδικοῖς τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας. Ὁ A. Ostapov ἔχει δημοσιεύσει ἄρθρα καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὁρθοπευτικῇ καὶ Ἑθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ.

“Όσον αφορά εἰς τὰ λειτουργικά δημοσιεύματα, πλὴν τῆς ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, δέον νὰ μνημονευθοῦν ἐνδιαφέροντα ἄρθρα λειτουργικοῦ περιεχομένου δημοσιευόμενα ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τούτων καὶ ὑφ’ ἐτέρων θεολόγων ἐν ταῖς ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας ἐκδιδόμεναις «Θεολογικαῖς μελέταις» ἢ τοῖς περιοδικοῖς «The journal of the Moscow Patriarchate» (ἀγγλιστὶ καὶ ρωσιστί, Μόσχα)⁷², «Stimme der Orthodoxie» (Βερολῖν), «Messager de l’Exarchat du Patriarchat russe en Europe Occidentale» (Παρίσι), «One Church» (Ν. Ὑόρκη) κ.λπ.

24. Σπουδαῖον φυτῶριον τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας εἶναι τὸ ἐν Ζαγκόρσκ πλουσιώτατον ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τῆς Μόσχας, ὅπερ ὠργανώθη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ Α. Ostapov.

Ἐν τῇ συναφείᾳ ταύτῃ δέον νὰ μνημονευθῇ καὶ ἡ συμβολὴ διαπρεπῶν ἐν τῇ Σοβιετικῇ Ἐνώσει ἀρχαιολόγων, οἵτινες προβάλλουν τὰ λαμπρὰ μνημεῖα τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν καὶ ἰδίως τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς. Δειγματοληπτικῶς ἀναφέρομεν τὰς ἐκδόσεις εἰδικῶν ἐκδοτικῶν οἰκῶν (λ.χ. τῶν οἰκῶν Aurora ἐν Λένινγκραντ, Iskustvo καὶ Soviet Artist ἐν Μόσχᾳ κ.λπ.), ὡς καὶ τὴν εἰς τὴν προβολὴν τῶν ρωσικῶν εἰκόνων συμβολὴν τῶν V. Antonov⁷³, M. Alpatov⁷⁴, N. Brunov⁷⁵, Natalia Alekseevna Demin⁷⁶, I. Konsetkov⁷⁷, V. Lazarev⁷⁸, A. Lebedev⁷⁹, N. Mnev⁸⁰, A. Ne-

72. Ἐν τῷ «Περιοδικῷ τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας» συχνάκις λ. χ. ἐδημοσιεύθησιν ἄρθρα τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Λένινγκραντ Nikodim, ἀναφερόμενα εἰς τὴν Θεωρίαν τῆς ὀρθοδόξου λατρείας. Ἔστω ὡς παράδειγμα τὸ ἄρθρον αὐτοῦ: The Cross and the Resurrection in the Orthodox Liturgy, ἐν The Journal of the Moskow Patriarchate ἀρ. 4 (1974), σ. 64-74.

73. V. N. Antonov - N. E. Mnev, Κρατικῆς Πινακοθήκης Τριετιᾶκος κατὰλόγος ἀρχαίας ρωσικῆς ζωγραφικῆς, τόμ. I (αἰῶνες XI-XVI), τόμ. 2 (αἰῶνες XVI-XVIII) (ρωσ.), Μόσχα 1963, ἐνθα ἰδὲ πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν.

74. M. V. Alpatov, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Τέχνης (ρωσ.), τόμ. 1-3, Μόσχ-Λένινγκραντ 1948-1955. Τοῦ αὐτοῦ, Altrussische Ikonenmalerei, Dresden 1958. Τοῦ αὐτοῦ, Andrei Rublev (ρωσ.), Μόσχα 1959. Τοῦ αὐτοῦ, Μνημεῖον ἀρχαίας ρωσικῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), Μόσχα 1964.

75. M. V. Alpatov - N. Brunov, Geschichte der altrussischen Kunst, Augsburg 1932.

76. Natalija Alekseevna Demin, Ἡ ἀγ. Τριάς τοῦ Ἀνδρέου Rublev, Μόσχα 1963.

77. Ἰδὲ κατωτέρω ὑπόσημ. 79.

78. Viktor Nikitits Lazarev, Ἡ τέχνη τοῦ Novgorod (ρωσ.), Μόσχ-Λένινγκραντ 1947. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), τόμ. 1-2, Μόσχα 1947-1948. Τοῦ αὐτοῦ, Θεοφάνης ὁ Ἑλλήν καὶ ἡ σχολή του (ρωσ.), Μόσχα 1961. Περί τοῦ Lazarev, ὅστις ἔχει γράψει καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα, ἀναφε-

krassov⁸¹, L. Pisarskaya⁸², G. Popov⁸³, B. Rybakov⁸⁴, V. Sergeyev⁸⁵, E. Smirnov⁸⁶, A. Svirin⁸⁷, T. Uknov⁸⁸, S. Yamschikov⁸⁹, M. Yenseyev⁹⁰, O. Zonov⁹¹ κ.ά.

25. Τέλος αξία ιδιαίτερας εξάρσεως είναι ἡ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ὁρθοδόξου Λειτουργικῆς συμβολὴ τῶν ἐκ Ρωσίας καταφυγόντων εἰς τὴν Δύσιν ἢ τῶν γεννηθέντων ἐν αὐτῇ Ὁρθοδόξων ρώσων θεολόγων. Οὕτω θὰ ἡδύνατό τις νὰ παραπέμψῃ εἰς τὰ ἔργα τοῦ καθηγητοῦ Al. Schmemmann, τινὰ τῶν ὁποίων ἔχουν μεταφρασθῇ καὶ εἰς τὴν ἐλληνικὴν, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως καὶ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει προάγοντα τὴν Ὁρθόδοξον Ἱστορίαν ἢ Θεολογίαν τῆς λατρείας σχετικὰ δημοσιεύματα τῶν N. Afanasieff, C. Andronicof, N. Arseniew, B. Bobrinskoy, S. Bulgakow, P. Evdokimov, G. Florovskij, A. Kniazeff, N. Koulomzine, ἀρχιμ. Kyprian (Kern), Vl. Lossky, E. Melia, J. Meyendorff, L. Ouspensky, Seraphim (Metropolit), Th. Spasskij, N. Zernov καὶ ἄλλων⁹². Περὶ τῶν ἔργων τῶν ρώσων τούτων θεολόγων θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῇ εἰδικὴ μελέτη. Ἐνταῦθα μόνον σημειοῦμεν, ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν ἐνεψύχωσαν ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐμψυχώνουν τὰς ἐν τῇ Δύσει ὀρθοδόξους λειτουργικὰς σπουδὰς καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐν Παρι-

ρόμενα εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην, ἰδὲ τὸ ἄρθρον: Μαρίας Θεοχάρη, Βίκτωρ Νικήτις Λαζάρφ, ἐν Θρ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ. τόμ. 8 (1966), σ. 58-60.

79. J. A. Lebedev, Ἀρχαία ρωσικὴ τέχνη (ρωσ.), Λένινγκραντ 1960.

80. Ἰδὲ ἀνωτέρω ὑπόσημ. 73.

81. A. N. Nekrassov, Ἀρχαία ρωσικὴ εἰκαστικὴ τέχνη (ρωσ.), Μόσχα 1937.

82. Ἰδὲ κατωτέρω ὑπόσημ. 88.

83. G. V. Popov, Ζωγραφικὴ καὶ μικρογραφία ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Μόσχας κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος (ρωσ.), ἐκδ. Iskustvo, Μόσχα 1975.

84. B. Rybakov, Russian applied art of tenth-thirteenth centuries, Μόσχα 1975.

85. Ἰδὲ κατωτέρω ὑπόσημ. 90.

86. E. Smirnov - S. Yamschikov, Old russian painting, Latest Discoveries, Leningrad 1974.

87. A. Svirin, Ἀρχαία ρωσικὴ ζωγραφικὴ τῆς συλλογῆς τῆς κρατικῆς πινακοθήκης Τριετιάκωφ (ρωσ.), Μόσχα 1958, νέα ἐκδ. 1963.

88. T. Uknov - L. Pisarskaya, Manuscrit from the Dormition Cathedral, Leningrad.

89. Ἰδὲ ἀνωτέρω ὑπόσημ. 86. Ὡσαύτως ἰδὲ S. Yamschikov, Old Russian Painting, Moscow 1974.

90. L. M. Yenseyev - I. A. Konsetkov - V. N. Sergeyev, Early Tver Painting, Moscow 1974.

91. O. Zonov, Καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ τοῦ Κρεμλίνου (ρωσ.), Μόσχα 1963.

92. Βλ. περισσότερα ἐν Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Μυθήματα Λειτουργικῆς, Τεύχος Α', σ. 93-94.

σίοις Ὁρθοδόξου Ἰνστιτούτου «Ἁγίος Σέργιος» ὀργάνωσιν τῶν κατ' ἔτος ὀργανουμένων «λειτουργικῶν ἐβδομάδων»⁹³. Ἐπίσης οὗτοι ἐδημοσίευσαν ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ δημοσιεύουν ἀξιολόγους λειτουργικὰς μελέτας εἰς τὰς περιοδικὰς ἐκδόσεις «Put'» (=Δρόμος) (ρωσ.) (Παρίσιοι 1926 ἐξ.), «Pravoslavnye Musli» (=Ὁρθόδοξος Σκέψις), ἐκδ. ὑπὸ τοῦ Θεολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Παρισίων (Παρίσιοι 1928 ἐξ.), «Pravoslavnaia Zizn'» (=Ὁρθόδοξος Ζωή) (Νέα Ὑόρκη 1956 ἐξ.), «St. Vladimir Seminary Quarterly», Ν. Ὑόρκη 1957 ἐξ. κ.κ.⁹⁴.

93. Αἱ ἀνακοινώσεις, αἵτινες γίνονται κατὰ τὰς «λειτουργικὰς ἐβδομάδας» τοῦ Ἰνστιτούτου «Ἁγίος Σέργιος», δημοσιεύονται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τόμους ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τοῦ «Centro Liturgico Vizeniano» τῇ ἐπιμελείᾳ τῶν Α. Μ. Triacca καὶ Α. Pistola.

94. Εὐαγγέλιου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 83-95,